ન બાળશિક્ષણ પ્રચારમાળા—૧૨

નવી દૃષ્ટિ
નવી બાળશાળા

લેખક:

તારાબેન મોડક

દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર
ભાવનગર

નવી દૃષ્ટિ
નવી બાળશાળા

લેખક :
તારાબેન મોડક

પ્રકાશક :
નાનાભાઇ, ગિજુભાઇ
શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિભવન, ભાવનગર

આવૃત્તિ પહેલી
પ્રત ૧૫૦૦

*

સંવત ૧૯૮૫
સને ૧૯૨૯

: મુદ્રણસ્થાન :
આદિત્ય મુદ્રણાલય
રાયખડ : અમદાવાદ
: મુદ્રક :
ગજાનન વિ. પાઠક

નવી દૃષ્ટિ

પણ વિચારકો કહે છે કે આજે બાળયુગ બેઠો છે. એટલે શું ? શું આજ દિવસ સુધી બાળકો ન હતાં ? શું આજ સુધી બાળકો માટે કશું થતું ન હતું ? બેશક બાળકો તો હતાં જ. તેઓ ઉછેરાતાં પણ હતાં. તેમનું લાલનપાલન પણ થતું હતું ને તેઓ મોટાં થતાં હતાં; તેમને ભણાવાતું પણ હતું. આજે બાળયુગ બેઠો છે એનો અર્થ એ કે આજે મનુષ્યની બાળકો પ્રત્યેની દૃષ્ટિમાં ફેર પડ્યો છે. આજની દૃષ્ટિ બદલાઈ છે.

મનુષ્યસમાજ પ્રગતિ તરફ ધસે છે. પ્રગતિ કરવા માટે તે અનેક પ્રયત્નો કરે છે. આ પ્રયત્નોમાં પ્રથમ પુરુષે પોતાને માટે પ્રયત્ન કર્યો. તેમ કરી તે શારીરિક, બૌદ્ધિક, આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક એમ સઘળી દિશામાં આગળ વધ્યો. પણ વખત

જતાં તેને જણાયું કે તેની પ્રગતિ અપ્રતિહત થતી નથી. જાણે કે પગમાં બેડી હોય ને તે દોડવા જતો હોય એવો તેને અનુભવ થયો. કારણ શોધતાં તેને જણાયું કે સ્ત્રીને પાછળ રાખીને પોતે આગળ વધે છે, ને તેમ થતાં તે પાછો પડે છે. ત્યારથી સ્ત્રીની ઉન્નતિના પ્રયત્નો ચાલ્યા. તે વિષેના બધા પ્રશ્નો ચર્ચાયા. બધી બાજુઓ વિચારાઇ. પ્રયોગો થયા. અનુભવો કર્યા ને સ્ત્રીની ઉન્નતિ ઠીક આગળ વધી. છતાં અંતે માલમ પડયું કે હજી કાંઇક અધુરૂં છે. તપાસ કરતાં વળી જણાયું કે વ્યક્તિ સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હોય–ઉન્નતિના પ્રયત્નોની શરૂઆત મૂળમાંથી થાય તો જ મનુષ્યની પ્રગતિ ખરે માર્ગે ને નિર્વિઘ્ને થઇ શકે. મૂળમાં જે ભૂલો રહી જાય છે તે આગળ જતાં સુધારાતી જ નથી. મૂળમાં, કૂણી ઉંમરે વાંકુંચુકું થઇ જાય છે. તે આખર સુધી વાંકું જ રહી જાય છે. મૂળમાં જે ગુંગળામણ ને મુંઝવણ થાય છે તે આખી જીંદગી સુધી માણસના વિકાસની આડે આવ્યા જ કરે છે. વિચારકો એ જ વિચાર ઉપર આવ્યા. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના માનસઅભ્યાસે એ જ કહ્યું. રાજકારણના અભ્યાસીઓ પણ એટલા દિવસની પ્રગતિ પછી પણ માણસની પ્રાથમિક અવસ્થા જોઇને એ જ નિર્ણય ઉપર આવ્યા. શિક્ષણ-શાસ્ત્રીઓની નજરે પણ એ જ વાત પડી.

આજે બધાં કહે છે કે હવે બાળયુગ બેઠો છે. એટલે કે હવે મનુષ્યજાતિના મૂળમાંથી અભ્યાસ શરૂ કરવાની અગત્ય જણાઇ છે. આજે હવે જીવનના આરંભથી જ મનુષ્યને જીવવા દેવું જોઇએ એ વિચાર ઉપર બધાં આવ્યાં છે. અર્થાત્ બાળકથી જ માંડી મનુષ્યવિકાસના પ્રયત્નો થવા જોઇએ એમ સ્વીકારાયું છે.

નવી દષ્ટિ બાળકને માત્ર બાળક તરીકે નહિ પરન્તુ એક મનુષ્ય તરીકે ગણશે. જૂની દષ્ટિએ બાળકો મોટાંઓની સત્તા નીચેની પ્રજા માત્ર હતાં. તેમનું જીવન સત્તાધીન હતું. આ નવા વિચારો સાથે નવી દષ્ટિ આવી છે. નવી દષ્ટિમાં બાળકો મોટાંઓની મદદથી પરન્તુ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ખીલવતી એક સ્વતંત્ર પ્રજાના હકકો ભોગવતી ઊગતી પ્રજા તરીકે જીવશે. આ એક નવી જૂની દષ્ટિનો તફાવત. આ ફેરફાર જમીન આસ્માનનો છે. આ ફેરફારની સાથે જ બાળઉછેર અને બાળશિક્ષણમાં યે ઘટતા સુધારા થયા છે, થતા જાય છે. આ દષ્ટિના ફેરફાર સાથે શિક્ષણની દિશા પણ બદલાઈ નવી દિશામાં જવાની શરૂઆત થઇ છે. આ નવી દિશામાં જતાં જતાં શિક્ષણનાં નવાં સાધનો, શિક્ષણની નવી પદ્ધતિઓ, શિક્ષણ વિષેની નવી માન્યતાઓ

ખીલશે ને ચોક્કસ થતી જશે. આ નવા માર્ગે જતાં જતાં આજે બાલશિક્ષણમાં જે પ્રદેશો ઉપર અંધારૂં છે તેના ઉપર આસ્તે આસ્તે અજવાળું પડતું જશે ને ધીમે ધીમે ઘણા નવા પ્રદેશો પણ ઉઘડશે.

આ નવી ઉઘડતી દૃષ્ટિ માટે ખાસ કરીને બે વર્ગે તત્પર થવું પડશે.

બાલશિક્ષણ ને બાલઉછેરની સાથે હમેશ કામ પાડનારાં આ બે વર્ગ એટલે એક શિક્ષકવર્ગ અને બીજો માબાપ વર્ગ. આની અંદર દુનિયા આવી જાય છે. આ બે વર્ગે આ નવી દૃષ્ટિ ને નવી દિશાનાં મૂળભૂત તત્ત્વો શાં છે તે જાણી લેવાં જ જોઇશે. અર્થાત્ શિક્ષકો અને આખી જનતાએ બાલકો પ્રત્યેની સાચી દૃષ્ટિ મેળવવી જ જોઇશે. કોઈ એકાદ શિક્ષકને પોતાનાં બાળકો સોંપી દીધાં કે તેમને કોઈ શાળામાં બેસાડી દીધાં એટલે બાળકો પ્રત્યેનું માબાપનું કર્તવ્ય પૂરૂં થયું એવું હવે નહિ ચાલે. વળી જે આવે તેને નક્કી કર્યા પ્રમાણે ઠોકી ઠોકીને ભણાવી દેવાનું પણ હવે નહિ ચાલે. વળી નવા બનેલા શિક્ષકો જ હવે તો માબાપોને શાંતિથી રહેવા દેશે નહિ. તેમની નવી દૃષ્ટિ ભણવા માટે નિયત કરેલા વિષયો નિયત કરેલા વખતમાં બાળકના મગજમાં ભરી દેવાનું કબુલ નથી કરતી. બાળકના સમગ્ર જીવનનો એટલે દિવસના

ચોવીશે કલાકના જીવનનો તેને વિચાર કરવાનો છે; તે માટે તેને માબાપનો સહકાર સાધવો અનિવાર્ય છે.

ધારો કે શિક્ષક કે બીજું કોઈ માબાપોને ખાસ જગાડવા ન જાય તો યે માબાપોથી સ્વસ્થ કેમ બેસાય? તેમને બાળયુગની હવા જ સ્વસ્થ રહેવા દેશે નહિ. તેઓ વેપારમાં પરોવાઇ રહેલાં હશે તો ત્યાં પણ બાળયુગ તેમને જગાડશે; રાજકારણમાં મશગુલ રહેતાં રહેતાં યે તેમને બાળકના વિકાસનો જ વિચાર કરવો પડશે. ઘરમાં માતાઓને પણ આ નવા યુગની હવા હલાવશે. છોકરો કજીયો કરે છે માટે મારે એક લાકડી કે દે ગાળો, એમ હવે માતાથી થઈ શકશે નહિ. નવયુગના નવા વિચારો એટલા પ્રબળ જોરથી વધે છે ને એટલા સ્વતઃ પ્રાણવાન છે કે તે ચાર દિવાલથી બાંધેલા પ્રત્યેક ઘરમાં પણ જવાના છે.

અત્યારસુધી મોટપણમાં ફલાણા ફલાણાની જરૂર પડે છે માટે નાની ઉંમરમાં જ તે શીખડાવી દેવું, આ તત્ત્વ ઉપર શિક્ષણ ને ઉછેર ચાલ્યાં. અત્યાર સુધી બાળકોનો વિચાર મોટા માણસ ઉપરથી થતો; પણ હવે એમ સમજાયું છે કે એ તો પહેલાં ગાડું ને પાછળ બળદિયા રાખવા જેવું છે. મોટાંઓ ઉપરથી નાનાંઓનું નક્કી કર્યે કામ કેમ આવે?

હા, નાનપણુ ઉપરથી મોટપણુ નક્કી થાય; પાયા ઉપર મકાન ચણાય. માટે નવી દૃષ્ટિ કહે છે કે પ્રથમ નાનપણુ જોવું જોઇએ, તે તપાસવું જોઈએ, તેને સમજવું જોઈએ ને તે ઉપર બાલશિક્ષણના સિદ્ધાન્તો ને તેનો અમલ થવો જોઇએ.

એક નાના દાખલાથી ઉપલો વિચાર સ્પષ્ટ થશે. ધારો કે એક ત્રણ વરસનું બાળક દીવાસળીની ડાબલીમાંથી દીવાસળીઓ બહાર કાઢી નાખે છે ને અંદર ભરે છે. આપણા જૂના ને સહેલા નિયમો પ્રમાણે "દીવાસળી લઇશ નહિ; દીવાસળીઓ બગડશે. આગ કરીશ ને દાઝીશ." વગેરે કહીને માબાપ ડાબળી લઇ લેશે. પણ હવે તો 'હા' કે 'ના' પાડતા પહેલાં માબાપોએ કે પાલકોએ ક્ષણ એક ઉભું જ રહેવું જોઇશે ને જોવું જોઇશે કે બાળક શું કરવા માગે છે. શું બાળક ડાબળી તોડવા માગે છે? શું દીવાસળીઓ નાખી દેવા માગે છે? શું દીવાસળીઓ સળગાવવા માગે છે? શું દીવાસળીઓ અંદર ભરવા માગે છે? કે દીવાસળીઓ જોવા માગે છે? કે તેના હાથથી તેને તપાસી જોવા માગે છે? કે પોતે તેનો ઉપયોગ શોધી કાઢવા માગે છે? કે તે શું કરવા માગે છે? બાળકને કામ કરતું બરાબર જોઇને, વારંવાર જોઇને, જરૂર પડે ત્યાં બાળક સાથે વાતચીત કરીને, બાળક

શું કરવા માગે છે તે જોયા પછી જ તે બાબતમાં આપણે શું કરીએ તો બાળકને માટે યોગ્ય કર્યું, તેનો વિચાર નવી દૃષ્ટિ સામે હશે.

અર્થાત્ દરેક બાળઉછેરકને બાળઅવલોકનકાર થવું જ જોઇશે. બાળકોનું જીવન, બાળકોની ક્રિયાઓ, તેમનું રાજી થવાપણું ને નારાજ થવાપણું, બધું ઝીણવટથી તપાસીને તેમની સાથે કામ પાડી શકવા સમર્થ થવા સાથે દરેક માબાપે માનસવ્યાપારોમાં ઊંડા ઉતરતાં શીખવું પડશે, અને તે માટે દિનપ્રતિદિન ઊંડી અવલોકન શક્તિ કેળવવી પડશે.

અને તે માણસો જ ઊંડી અવલોકન શક્તિ મેળવે છે કે જેઓ પોતાના મનના રોજના તંદુરસ્ત સ્થિતિના વ્યાપારો જાણી શકે છે. આપણે આપણા નવા કામને યોગ્ય થવા આત્મનિરીક્ષણ કરતાં શીખવું જ પડશે. નવા યુગમાં જીવનની આ એક નવી ફરજ આપણે માથે આવી પડે છે.

વળી અવલોકન માટે આપણી આંખ ઉઘડી જવી જોઇશે. તેની સાથે શિક્ષણ એટલે શીખડાવી દેવા સંબંધેનો આપણો ખ્યાલ ચોખ્ખો થવો જોઇશે. બેશક બાળક શીખે તે જરૂરનું છે, પણ જ્યારે આપણે તેને શીખવાડીએ છીએ ત્યારે તો તેની શીખવાની શક્તિનો હ્રાસ કરી અપંગ કરીએ

છીએ, ને પછીથી આપણા શિક્ષણ ઉપર અવલંબનાર ગુલામ કરીએ છીએ. શિક્ષણ ને સ્વયંશિક્ષણ વચ્ચેનો ભેદ જાણવો ને પ્રત્યક્ષ જીવનમાં ઉતારવો એ નવી દૃષ્ટિ મેળવવાના માર્ગમાં સૌથી અઘરી વસ્તુ છે. આજ સુધીના આપણા સંસ્કારો આપણને બીજી જ દિશામાં ખેંચે છે. અત્યારની આપણી આસપાસની પરિસ્થિતિ પણ આપણને બીજી જ દિશામાં તાણે છે. આ તત્ત્વ જાણનારને ય પણ બાળકને સહેજ શીખડાવી દેવાનો મોહ છૂટતો નથી. શીખવી દેવાનો મોહ ત્યારે જ છૂટે કે જ્યારે આપણે બાળકને પોતાની જાતે જ્ઞાન મેળવવા છૂટું મૂકીશું, ને જ્યારે બાળક પોતે તેની આસપાસની દુનિયાને જાણવાના પ્રયત્નમાં જ અથાગ મહેનત કરતું અસાધારણ ને એકાગ્ર દેખાશે, ને જ્યારે તેની નિરર્થક દેખાતી બધી ક્રિયાની પાછળ જ્ઞાન મેળવવાના તેના પ્રયત્નોને આપણે સમજી શકીશું. બાળકને છૂટું મૂકી જ્યારે આપણે તેને અવલોકીશું ત્યારે આપણને તેની સ્વયં-શિક્ષણ લેવાની શક્તિનાં દર્શન થશે ને ત્યારે જ શિક્ષણના લોભમાંથી આપણે મુક્ત થઈ બાળકના સ્વયંશિક્ષણનો પંથ ખુલ્લો મૂકીશું ને તેના માર્ગમાં આપણે મદદ કરીશું.

જ્યારે બાળકોને સ્વયંશિક્ષણના માર્ગે જતાં જોઈશું ત્યારે આપણને ખબર પડશે કે બાળકનું સ્વયંશિક્ષણનું

કારણ સ્વયંરસ છે, ત્યારે આપણને સ્વયંશિક્ષણ જ કેવળ સ્વાભાવિક લાગશે. બાળકને પોતાની આજુબાજુની વસ્તુઓ સુંવાળી છે કે ખરબચડી છે, રાતી છે કે લીલી છે વગેરે વસ્તુઓના અનેક ગુણધર્મો જાણવાનો એને અંદરથી રસ છે જ. માત્ર આપણે તેને તેના પોતાના કામમાં મશગુલ રહેવા દેવું જોઇએ. બહારથી જાતજાતનાં કામો તેના ઉપર લાદવાનું બંધ કરશું તો બાળક પોતાનાં રસનાં કામો શોધી કાઢશે ને તેમાં પોતાથી જ મંડી પડશે.

આપણે ઘણીવાર કહીએ છીએ કે ઘરમા બાળક કેમ શીખી શકે ! એ નિશાળે જાય તો ત્યાં જરા માસ્તરનો ભય રહે; શાળામાં સાથેનાં છોકરાંઓ ભણવામાં આગળ જશે ને પોતે પાછળ રહેશે એવી ચિંતા હોય છે, તેમ જ પહેલો કે ઉપલો નંબર મેળવવાની હોંશ હોય છે વગેરે ત્યાં બધું હોય છે તેથી બાળક ત્યાં શીખે છે. ઘર જૂદી જાતની જગા છે.

નવી દૃષ્ટિએ આપણે જોવા લાગશું એટલે દેખાશે કે બાળકનો સ્વયંરસ એ જ સાચો રસ છે. તે તેને કારણે તે કામ ઉપર મંડી પડે છે તે જ સાચી એકાગ્રતાની કેળવણી છે ને તેમાં જ ખરી ક્રિયાશક્તિ કેળવાય છે. સ્પર્ધા, ઇનામ, માસ્તરનો ભય વગેરેથી કામ થતું દેખાય છે પણ તેથી ખરો અંદરનો પ્રાણ હણાય છે. ઉલટું અંદરનો રસ વણ્યો જાય

છે. અંદરથી ક્રિયાશક્તિ કેળવાતી નથી. એ બધાં બહારથી દબાણ કે ઉશ્કેરણી માત્ર છે. તે હોય ત્યાં સુધી જ કામ થાય છે. દિવસે દિવસે બહારની ઉશ્કેરણીનું પ્રમાણ વધારવું જ પડે છે. જેમ જેમ એ વધારીએ છીએ તેમ તેમ બાળકની અંદરની શક્તિઓ નિર્બળ બને છે.

ખરું બળ બાળક ત્યારે કેળવે છે કે જ્યારે અંદરના આકર્ષણને કારણે ને રસના કારણે સ્વયંપ્રેરિત થઇને કોઇ પણ કામની પાછળ તે પડે છે. આવી રીતે માત્ર શારીરિક કે બૌદ્ધિક બળ જ નહિ પણ સાચું નૈતિક બળ પણ કેળવે છે. કારણ કે નૈતિક બળ એટલે માણસ જે યોગ્ય ધારે તે યથાર્થ પ્રત્યક્ષ કરવાની તેની શક્તિ. સ્વયં–રસથી શોધેલી સ્વયં-પ્રવૃત્તિઓની પાછળ પડી પડીને તેમ જ પ્રત્યક્ષ ને સક્રીય અનુભવ કરી કરીને બાળક યોગ્ય ધારવાની ને ધાર્યું પાર પાડવાની શક્તિ કેળવે છે. અર્થાત્ તે ચારિત્ર્યને ઘડે છે.

વળી દરેક બાળક બધી દિશામાં એક સરખો વિકાસ કરવા માટે સરજાએલું હોતું નથી. કેટલાએક બાળકો બધી બાજુઓમાં સાધારણ ઠીક ઠીક વધે છે, ત્યારે કેટલાંએક બાળકો અમુક અમુક દિશામાં જ વિશેષ રીતે જાય છે. બધાં બાળકોને એક જ સંચામાં નાખીને એક જ બીબામાંથી પસાર કરવું એ બાળકની

શક્તિઓનું ખૂન કર્યા બરાબર છે. આજે બધા વિષયોમાં બધાં બાળકોને પારંગત કરવાનો મિથ્યા આગ્રહ શિક્ષણની દુનિયામાં જંગલી ગણાતો જાય છે. બાળક પોતાના ખરા રસના વિષયો શોધી કાઢે અને તેમાં પ્રાવિણ્ય મેળવી આત્મસંતોષ મેળવે એટલે તેનું સાર્થક છે. કોઈ પણ એકાદ શક્તિ પણ બાળક સંપૂર્ણપણે વિકસાવશે તો જરૂર તે શક્તિનો તે મહા પુરુષ ગણાશે. તેના જીવનને તેમાં સુખ અને શાંતિ મળશે. દુનિયાનું ભલું પણ તેમાં જ વધારે થશે. માટે, માબાપોએ ને શિક્ષકોએ બાળકને જે વિષયોમાં રસ નથી, જે તેમને આવડતા નથી, તેની પાછળ બાળકને પાડીને તેની શક્તિઓનો વિના કારણ વ્યય કરવાનો ધંધો અને મોહ છોડી જ દેવાં જોઇશે. માબાપો એકવાર પોતાનાં બાળકોની શક્તિઓનો આજની શાળાઓમાં થતો દુરુપયોગ સમજશે એટલે જરૂર મનુષ્યની સમગ્ર કેળવણીનું ધોરણ તેઓ જ ફેરવવા નીકળશે: ત્યારે અત્યાર સુધીનાં વિદ્યાપીઠો માત્ર મકાનો જ રહેશે. અત્યાર સુધી બાળક નકામા એવા અભ્યાસમાં હેરાન થયા એ માબાપે સહન કર્યું છે. શિક્ષકે તેમ કરાવવામાં મદદ આપી છે. એવાં તો કેટલાંએ માબાપોએ ને શિક્ષકોએ બાળક સંગીતનું શોખીન છે, ભાષાપ્રિય છે, ને માત્ર ગણિતમાં તેનું મગજ ચાલતું નથી, એવું

ચોક્કસ જાણતાં છતાં તેના પ્રિય વિષયો તેની પાસેથી છીનવી લઇ તેની આગળ ગણિત જ કરાવ્યું છે. આજ લગી આપણે બધાં ઊંધે રસ્તે ચાલીને બાળકોને પોતાના વિષયમાં ખૂબ આગળ જતાં અટકાવ્યાં ને એકંદરે એક સામાન્ય (મિડિયોકર) વિદ્યાર્થી બનાવવામાં પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માની. પરન્તુ હજુ આવતી કાલ છે, ને આ નવી દૃષ્ટિ આવતી કાલનો સૂર્ય ઉગાડી રહી છે.

આપણે કેળવણીની નવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીએ તો આપણી પુસ્તકિયા જ્ઞાન પ્રત્યેની દૃષ્ટિ પણ બદલાઇ જાય. અત્યાર સુધી જ્ઞાન તો માત્ર પુસ્તકોની સંખ્યાથી મપાતું હતું; અથવા આપણે કેટલા વિષયો જાણ્યા, કેટલી વિગતો મગજમાં ધારણ કરી તે તપાસીને આપણા જ્ઞાનનું માપ કાઢવામાં આવતું. પરંતુ હવે પ્રત્યક્ષ વિષયના જ્ઞાનને ગૌણપદ મળે છે; નવી કેળવણીથી આપણે જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધનોને તૈયાર કરવા માગીએ છીએ કે જેની મદદથી માણસ ગમે ત્યાં જાય તો જ્ઞાન મેળવી શકે. બાળક દસ વરસનું થાય ને ધારો કે તેને ચોથી ચોપડી કડકડ વાંચતાં ન આવડતું હોય તો તેથી ચોંકી જવાનું નથી. દસ વરસની ઉંમરે બાળકની માનસિક શક્તિઓ જેટલી ખીલવી જોઇએ તેટલી ખીલેલી છે કે નહિ તે જ

આપણે જોવાનું છે; ને ન ખીલી હોય તો તેનાં કારણો તપાસીને યોગ્ય પગલાં લેવાનાં છે. તેની આગળ એક કવિતા ગાઇએ તો તેનો ભાવ તે કેટલો ઝીલી શકે છે, વાતોમાં તેની તર્કશુદ્ધિ કેટલી છે, તે વિચારની અસંબદ્ધતા કેટલી પારખી શકે છે વગેરેની તપાસ જરૂરની છે. અક્ષર ઉકેલવા કે અક્ષર લખવા એ કાંઇ મોટો બુદ્ધિનો વ્યાપાર નથી. એ તો એક યાંત્રિક ક્રિયા છે, કે જે મોડી વહેલી બાળક સાધ્ય કરી શકશે. ખરો વિકાસ તો શક્તિવિકાસ છે.

આપણું આજનું કામ નવી દૃષ્ટિ મેળવવાનું છે. એક વાર આપણે જો આ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી શકીશું તો બાળઉછેરની અને બાળશિક્ષણની ઘણી ઘુંચો એની મેળે ઉકેલાશે. મૂળ દૃષ્ટિ ફરી નથી ત્યાં સુધી માત્ર થોડાએક પ્રશ્નોનો નિકાલ મેળવ્યે કાંઇ પણ વળવાનું નથી.

આજે દરેક માબાપનું એ પવિત્ર કર્તવ્ય છે કે પોતાનાં લાડકાં બાળકોના વિકાસમાં પોતે મદદગાર થવા માટેની જ્ઞાનસામગ્રી મેળવી લે. બાળકો પ્રત્યે સાચી રીતે જોવાની ખરી દૃષ્ટિ મેળવવામાં બધી જ્ઞાનસામગ્રી સમાઇ જાય છે.

નવી બાળશાળા

આજની શિક્ષિત દુનિયામાં ડૉ. મોંટીસોરીનું નામ જાણીતું છે. આ બાઈએ નવી બાળશાળા કાઢેલી છે. આને ખરી રીતે બાળશાળા કહેવા કરતાં બાળગૃહ કહેવું જોઈએ. કારણ કે સામાન્યતઃ શાળા શબ્દથી આપણને જે ખ્યાલ આવે છે તે જાતની આ શાળા નથી. પરંતુ બાળક જીવી શકે એવું એ સુંદર ઘર છે.

આ શાળામાં બેસાડવાની ઉંમર અઢી વર્ષની છે. આ એક એની વિશેષતા છે. હજી પૂરતું બોલતાં પણ આવડતું ન હોય એટલામાં બાળકને શાળામાં મોકલવાનું શરૂ કરવું જોઈએ. કોઈ કહેશે આ શો જુલમ ! આટલી નાની ઉંમરથી બાળક ઉપર ભણવાનો બોજો ! આનો જવાબ આવી બાળશાળાને એક જ મુલાકાત આપવાથી મળી રહેશે. બાળશાળા

બાળકો ઉપર બોજો નથી મૂકતી પણ બાળકોને ખીલવવાની ને વધવાની સગવડ કરી આપે છે. તેથી બાળક સામાન્ય શાળામાં ભણે છે તેમ અભ્યાસના ભાર નીચે ચગદાઈ જતું નથી પણ જીવવાની ઉત્તમ તક મળવાથી પ્રફુલ્લ થાય છે, શરીરમાં ને મનમાં વધે છે.

પ્રશ્ન થશે કે આટલાં નાનાં બાળકો ત્યાં જઈને શું કરતાં હશે? જવાબ આ રહ્યો. જુઓ, પેલું બાળક વાળે છે. એના હાથમાં નાની શી સુપડી ને નાની શી સાવરણી છે. પાસે કચરાનો ડબો છે. તે ઝીણામાં ઝીણો કચરો સુપડીમાં લઈને ડબામાં નાખે છે. બાળક સુપડી સાવરણી વાપરતાં શીખે છે. હાથ ને શરીરનો કાબુ મેળવે છે. સાથે સ્વચ્છતા પ્રત્યે પ્રેમ કેળવે છે ને જાતે ઘર સ્વચ્છ રાખવાની શક્તિ મેળવે છે. આ વિભાગમાં ટેબલો બારી બારણાં કપડાંથી અગર પાણીથી સાફ કરવાં, પોતાનાં રમકડાં સાફ કરવાં, આસનો સંકેલીને ગોઠવવાં વગેરે પ્રવૃત્તિઓ આવે છે.

આ બીજું દૃશ્ય જુઓ. એક ત્રણ વર્ષનું બાળક બીજાને પાણી પીવરાવે છે, આસ્તેથી ગોળાઢાંકણું નીચે મૂકે છે. પાણી લેવાની ટબુડી લે છે ને વ્યવસ્થિત રીતે બધાંને પાણી પીવરાવે છે. જમવું, પાણી પીવું, દિશાએ જવું વગેરે બાળકને કરવી પડતી હમેશની ક્રિયાઓ છે. આ ક્રિયાઓ માટે બાળકો આપણા

ઉપર આધાર રાખીને રહે છે. બાળશાળામાં તેમને પાણી કેમ પીવાય, પીધેલો પ્યાલો કેમ વીંછળાય, શેનાથી પાણી લેવાય, શેમાં પીવાય, વીંછળીને ક્યાં નખાય, ગોળો કેમ ઢંકાય વગેરે બધી ક્રિયાઓ બતાવવામાં આવે છે. આવું બધું વ્યવસ્થિત રીતે કરવું બાળકોને એક રમત થઈ પડે છે. એક ક્રિયા એક વાર બતાવ્યા પછી તેઓ ભૂલતાં નથી.

બાળશાળામાં બાળકોનાં જીવનને લગતી એવી બધી પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ હોય છે. જેમકે હાથ ધોવા, મોઢું ધોવું, આંખ, નાક વગેરે સાફ કરવાં, માથું ઓળવું, પોતાનાં કપડાં તપાસવાં, બુતાન વગેરે ઉઘાડાં હોય તો બીડી દેવાં વગેરે. અઢીથી ત્રણ વરસની ઉંમરે આ બધાં કામો બાળકે શીખવાની જરૂર હોય છે. બાળશાળામાં બાળકો તે રમત તરીકે કરે છે ને હોંશે હોંશે કરવા દોડે છે. ઘરમાં પણ માબાપો બાળશાળાના આ વિભાગને જરૂર ઉતારે. મોટી ઉંમરે માણસો અસ્વચ્છ, અવ્યવસ્થિત ને અણઘડ દેખાય છે. તેનો ઉપાય તે વખતે અશક્ય છે. પણ અઢી ત્રણ વર્ષની ઉંમરે જો આ પ્રવૃત્તિ બતાવાય તો તેની આવડત ને તે પ્રત્યેનો પ્રેમ બન્ને બાળકમાં આવી શકે છે.

બાળશાળામાં એક સાધન લપસણું હોય છે. લપસવું આ એક શારીરિક કસરતનો ભાગ છે.

બાળકો આ લપસણા ઉપર ઘણીવાર ચત્તાં કે ઊંધાં સૂતાં સૂતાં લપસે છે. બાળકોનાં પગની શક્તિના પ્રમાણમાં તેમનું શરીર કાંઇક વધારે ભારે હોવાથી ભાખરભરીયા ચાલવું, કે બેઠાં બેઠાં લપસવું, ઊંધાં સઇને લપસવું વગેરે કસરતો તેમને જરૂરની હોય છે. તેમનું શરીર તેવી કસરત માગે છે ને તે માટે તેઓ કરે છે. આ વિભાગમાં શરીર તોલનની કસરતો પણ આવી જાય છે. જેમકે ચાર ઇંચ પહોળા પાટિયા ઉપર ચાલવું, કઠેરાની પાળ ઉપર ને સીધા લીંટા ઉપર પગ પાસે પગ મૂકીને ચાલવું, હાથમાં પાણીનો વાટકો લઇને ચાલવું, ઘોડી ઉપર લટકવું, તાર ઉપર હીંચકા ખાવા વગેરે.

નવી શાળામાં પીરસવા વગેરેનું ઘરકામ પણ છે. પીરસવાનું કામ કરતાં બાળકને જોઇએ છીએ. બાળકો પીરસે, જમવાની તૈયારી કરે, શણગાર ધૂપ વગેરે મૂકીને જમવાનો ઓરડો સુશોભિત કરે, જમ્યા પછી પ્યાલાઓ ઉટકે વગેરે કામો જીવનની જરૂરિયાતોનાં કામો છે. ભણેલો માણસ એટલે જેને જીવનની જરૂરિયાતોને લગતાં એકેય કામની ખબર નથી એવા વ્યવહારમાં નાલાયક ને પરાધીન માણસ જેવી અત્યાર સુધીની સ્થિતિ છે. પણ નવી બાળશાળામાં તેવું નથી. પોતાની મૂળ જરૂરિયાતોમાં જે સ્વાધીન તે જ આગળ જતાં સાચું, સ્વતંત્ર અને સ્વાભિમાની થઇ શકે.

બગીચામાં પાણી પાતાં બાળકનું આ એક દશ્ય છે. એક બાળક ઝાડ પાસે ઉભું ઉભું ઝાડને જુએ છે. બાળશાળામાં આ બહારની પ્રવૃત્તિ તરીકે ઓળખાય છે. ખુલ્લી હવામાં આ બધી પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તેથી બાળકની તંદુરસ્તીને મદદરૂપ છે. સિવાય એને કુદરતનો પરિચય આપતી પ્રવૃત્તિ તરીકે પણ ઓળખી શકીએ. બગીચો અને પ્રાણીઉછેરમાંથી બાળકો કુદરતનો સીધો પરિચય લે છે. કુદરત પાસે ઘણી જ અદ્‌ભુતતાઓ (wonders) છે. બાળકોને મન સૃષ્ટિ નવી છે. તેઓ સૃષ્ટિનાં રૂપરંગો ને નિયમો જાણી આનંદ પામે છે. સાથે સાથે વૈજ્ઞાનિક અવલોકનશક્તિ ને શોધકબુદ્ધિ કેળવે છે.

આ વિભાગમાં બાગકામ, પ્રાણીઉછેર, ફરવા જવું, જંગલનાં ફુલપાન વીણવાં આદિ ઘણી પ્રવૃત્તિ આવે છે.

આ ઉપર વર્ણવેલી પ્રવૃત્તિઓ આજની આપણી ચાલુ શાળામાં સામાન્ય પ્રવૃત્તિ તરીકે ગણાતી નથી. કોઈ કોઈ જગ્યાએ એમાંની થોડીએક-ફરવા જવું ને બાગકામ વગેરે-શાળામાં કરવાનો પ્રયત્ન છે. છતાં તેને ગણિત, ભૂગોળ કે ભાષાના વિષય જેટલી મહત્ત્વની પ્રવૃત્તિ તરીકે ગણવામાં આવતી નથી. માબાપો પણ તેને વિશેષ કિંમત આપતાં નથી. “ આ ફરવું હરવું ને મજા કરવી તો ઠીક, પણ ભણવાનું કયારે થશે !” આ શંકા માબાપો વારંવાર સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ

રીતે પ્રગટ કરે છે. પણ આ બધી પ્રવૃત્તિમાં સાચું ભણતર રહેલું છે. બાળક માણસ તરીકે જીવવા લાગે, સામાજિક વ્યવસ્થા મેળવે, જાતની સુઘડતા કેળવે, શરીરસંપત્તિ સાધ્ય કરે, આજુબાજુની દુનિયાનો પરિચય કરે, તેને વિષેનું જ્ઞાન મેળવે વગેરે બધું બાળકનું ભણતર જ છે, તેના વગર બીજું ભણતર નકામું છે, એ વાત વિષે આપણે પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા મેળવવાની જરૂર છે. આ બધી પ્રવૃત્તિમાંથી બાળક ઘણી જાતનો વિકાસ મેળવે છે અને તે બધું તેના શરીર ઉપર કે મન ઉપર કોઈ પણ જાતનો બોજો કે દબાણ વગર. ઉલટું એ બધું તે કરે એમાં જ તેનો શરીરવિકાસ ને બુદ્ધિવિકાસ છે.

આ બીજાં દૃશ્યોમાં બાળકો પ્રબોધક સાધનો ઉપર કામ કરતાં દેખાય છે. એકમાં બાળક રંગની તખ્તીઓથી, બીજામાં દટ્ટાની પેટીથી, ત્રીજામાં દટ્ટા, મિનારો ને પહોળી સીડીથી રમે છે ને ચોથામાં બાળકો અક્ષરો શીખે છે.

પ્રબોધક સાધનો બાળકોની જ્ઞાનેંદ્રિયને પ્રબોધે છે એટલે બાળકો આ સાધનોથી પોતાની આંખ, સ્પર્શરંગ વગેરે ઇંદ્રિયો કેળવે છે. એ સાધનો એવાં બનાવેલાં હોય છે કે એમાં સરખામણી, વિરોધ અને ક્રમ એ ત્રણ બૌદ્ધિક વ્યાપારો આવી જાય છે. તેથી ઈંદ્રિયદ્વારા જે જ્ઞાન મળે છે તે મગજમાં વ્યવસ્થિત

થાય છે. એ સાધનો ઉપર રમવાથી બાળક દુનિયા આખી જુદી જ દૃષ્ટિથી જોવા લાગે છે. આસપાસની વસ્તુમાં જેવાં રંગ, રૂપ, સ્પર્શ, વજન વગેરે છે તે તરફ તેનું ધ્યાન જાય છે એટલું જ નહિ પણ આ બે સરખાં છે, આ જૂદાં છે, આમાં આટલો ફેર છે વગેરે પણ સાથે સાથે તેમને દેખાય છે ને વસ્તુનું વર્ગીકરણ થાય છે. આનું જ નામ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ; આ જ ખરી બુદ્ધિની કેળવણી. મૂળ જ્ઞાન લેવાનાં સાધનો ઇંદ્રિયો અને ઇંદ્રિયોદ્વારા મળતું જ્ઞાન ગ્રહણ કરનારી બુદ્ધિ કસાય તેમાં જ ખરૂં શિક્ષણ રહેલું છે.

આ સાધનોમાં બીજી જે વિશેષતા છે તે તેની સ્વયં ભૂલ સુધારવાની શક્તિની છે. બાળક દટ્ટા આડા અવળા નાખે તો છેવટે એક વધી પડે ને બાળક વિચારવા લાગે છે કે આ શું થયું? તેમ જ મોટા કાણામાં નાનું મૂકે તો બરાબર બંધબેસતુ આવતું નથી, નાનામાં મોટું જતું નથી, તેથી બાળક પોતાની મેળે જ વિચાર કરી કરીને સરખાવીને જૂદા પાડીને દટ્ટા ગોઠવે છે. શિક્ષકનું કામ તો માત્ર બાળક આગળ સાધન ધરવાનું જ છે. અંદરથી જ્ઞાન મેળવવાનું કામ તો બાળક પોતે કરે છે એટલે સ્વયંશિક્ષણ નવી શાળાનું એક ખાસ અંગ છે. શિક્ષક બતાવી દે, શીખવે ને બાળક કરે તેમાં સાચી રીતે તે કાંઈ જ શીખતું નથી. આપણા ઘરમાં પણ એવું ઘણી વાર બને છે. બાળક

કાંઇક કાંઇક કરવા માગે છે અને એકેક નાની નાની ક્રિયાની પાછળ કેટલોય વખત મંડી પડે છે. આવે વખતે "લાવ હું ચડાવી દઉં" "જો એમ નાખ" વગેરે કહીને આપણે એને મદદ કરવા શીખવવા દોડીએ એમાં એને ખરી મદદ થતી નથી પણ ઉલટું તે જાતે શીખતું હતું તેમાં આપણે આડે આવ્યા કહેવાઇએ.

નવી બાળશાળાની એક બીજી વિશેષતા છે. આપ શાળા જોવા પધારશો તો બધાં બાળકો એક એક વર્ગમાં બેઠાં હોય ને બધાં એક સાથે એક જ પ્રવૃત્તિ કરતાં હોય એમ નહિ દેખાય. કોઇ દડાથી રમતું હશે, કોઇ રંગની તખ્તી ગોઠવતું હશે, તો કોઇ હાથ ધોતું હશે, કોઇ માથું ઓળતું હશે, વળી કોઇ બહાર લપસતું હશે, તો કોઇ કઠેરાની પાળ ઉપર ચાલતું હશે. આ શાળામાં બાળક જે પ્રવૃત્તિ કરવા માગતું હશે ને જેટલો વખત કરવા માગતું હશે તે પ્રવૃત્તિ તેટલો વખત કરવાની બાળકોને છૂટ હોય છે. કોઇ વાર બાળક એક કલાક સુધી એક જ પ્રવૃત્તિ સતત કર્યે જાય છે, ત્યારે બીજું બાળક તેટલા વખતમાં ચાર છ પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ છૂટની પાછળ માનસશાસ્ત્રનો મોટો સિદ્ધાન્ત છે. બાળશાળાના સ્વાતંત્ર્ય વિષે ઘણી ગેરસમજો છે પણ તે તો માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો ન જાણવાથી ઉત્પન્ન થાય

છે. કોઈ સ્વાતંત્ર્યનો બહુ જ ટુંકો અર્થ કરે છે. કોઇ વળી વધારે પડતો વિશાળ અર્થ કરે છે. તો કોઇ સામાન્ય પ્રચલિત અર્થ કે જે કરવું હોય તે કરવા દેવું જોઇએ એવો કરે છે. આ બધા ખોટા અર્થો છે. સાચો અર્થ ને સાચી વિધિ તો સિદ્ધાન્તોને યથાર્થ રીતે જાણનારો જ સમજી શકે.

એ સિદ્ધાન્તોની ઝીણવટમાં અહીં ન ઉતરીએ છતાં થોડોક ખ્યાલ આવે માટે થોડી સ્પષ્ટતા કરીએ. બાળશાળામાં સ્વાતંત્ર્ય અપાય છે એટલે કોઈ પણ બાળકને પોતાની પ્રવૃત્તિ પસંદ કરવાની છૂટ અપાય છે; તેમ જ સ્વ-પસંદગીની પ્રવૃત્તિ ઉપર પોતે ઇચ્છે ત્યાં સુધી મંડી રહેવાની છૂટ હોય છે.

બાળશાળાના વાતાવરણમાં આપ એક બીજો શબ્દ સાંભળશો. બાળકની સ્વયંસ્ફુર્તિ. પ્રવૃત્તિ તરફ બાળકે સ્વયંસ્ફુર્તિથી જવું જોઇએ. સ્વાતંત્ર્યના અર્થની જે કરુણાજનક સ્થિતિ થાય છે તે જ સ્વયંસ્ફુર્તિની થાય છે. આ બે શબ્દો યથાર્થપણે જાણવામાં બાળશિક્ષણની આખી ચાવી આવી જાય છે. ને તે જાણવા માટે ઘણાં વર્ષોના ઊંડા ને ઝીણા અભ્યાસની અપેક્ષા રહે છે.

નવી બાળશાળાનું સ્વરૂપ ઉપર ચિતર્યું છે, તેની સાચી કલ્પના તો આપ આવી કોઇ બાળશાળા જોવા જાઓ ને ત્યાં આ બધી વાતો નજરોનજર જુઓ ત્યારે જ આવી શકે.
